

IJTIMOIIY-GUMANITAR SOHADA ILMIY-INNOVATSION TADQIQOTLAR

ILMIY METODIK JURNALI

VOL.3 № 2

2026

O‘ZINIKI BO‘LMAGAN KO‘CHIRMA GAPLARNING BADIY MATNLARDA QO‘LLANILISHI

Siddiqova Shoxida Isoqovna

Jizzax davlat pedagogika universiteti dotsenti,(PhD)

Annotatsiya

Ushbu maqolada o‘ziniki bo‘lmagan ko‘chirma gaplarning badiiy matnlarda qo‘llanilishi xususida fikr yuritiladi. Shu bois o‘ziniki bo‘lmagan ko‘chirma gaplar strukturasining grammatika bo‘yicha emas, matn qonuniyati bo‘yicha shakllanishi badiiy matnda ijodkorning fikrlashi, ongi orqali amalga oshadi. Muallif fikrlarining umumlashmasi sifatida matn semantik sathda ham, grammatik sathda ham buni namoyon etadi. O‘ziniki bo‘lmagan ko‘chirma gaplarni ko‘chirma va o‘zlashtirma gaplar bilan taqqoslaganimizda bu hodisaning tuziliishi va funksional imkoniyatlarini aniqlaganimizdan so‘ng o‘ziniki bo‘lmagan ko‘chirma gapning hosil bo‘lishida nutq ifodalashning ushbu ikki usulining ahamiyatini belgilash mumkin. O‘ziniki bo‘lmagan ko‘chirma gap haqida fikr yuritish matn stilistikasi, matnda qo‘llanuvchi lisoniy birliklarni izohlash tamoyili haqida ham gapirishni taqozo qiladi.

Kalit so‘zlar: o‘ziniki bo‘lmagan ko‘chirma gaplar, badiiy matn, matn stilistikasi, lisoniy birliklar, personaj nutqiy munosabati.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЧУЖОЙ РЕЧИ В ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ТЕКСТАХ

Сиддикова Шохида Исоковна

Джизакский государственный педагогический университет, доцент (PhD)

Аннотация

В данной статье рассматриваются несобственные прямые речи в литературных текстах. При этом несобственные прямые речи в литературном тексте по законам текста, а не по грамматике, осуществляется посредством мышления и сознания автора. Как обобщение авторских мыслей, текст проявляет это как на семантическом, так и на грамматическом уровнях. Сравнивая несобственными прямыми речи и заимствованными предложениями, можно определить структурные и функциональные возможности этого явления, а затем определить значимость этих двух методов речевого выражения при формировании неоригинальных цитат. Размышление о несобственной прямой речи также требует обсуждения стилистики текста, принципа интерпретации языковых единиц, используемых в тексте.

Ключевые слова: несобственная прямая речь, литературный текст, текстовая стилистика, языковые единицы, речевое отношение персонажа.

THE USE OF REPORTED SPEECH IN LITERARY TEXTS

Siddiqova Shoxida Isoqovna

Jizzakh State Pedagogical University, Associate Professor(PhD),

Abstract

This article discusses the use of non-original quotations in literary texts. Therefore, the formation of the structure of non-original quotations in a literary text according to the laws of the text, not according to grammar, is carried out through the thinking and consciousness of

the creator. As a generalization of the author's thoughts, the text manifests this both at the semantic and grammatical levels. When we compare non-original quotations with quotations and appropriation sentences, we can determine the structure and functional capabilities of this phenomenon, and then determine the importance of these two methods of speech expression in the formation of non-original quotations. Thinking about non-original quotations also requires talking about the stylistics of the text, the principle of interpreting linguistic units used in the text.

Key words: non-original quotations, literary text, textual stylistics, linguistic units, character's speech attitude.

Mustaqillik tufayli tilshunoslik fani ham taraqqiyotning yangi bosqichiga qadam qo'ydi. Tilshunosligimiz hozirga qadar o'zbek tilining tarixi, bugungi kundagi muammolari hamda kelajakda amalga oshirishga mo'ljallangan ishlar bo'yicha bir qator yutuqlarga erishgan. Bu holat tilshunosligimizning hozirgi ahvoli bo'yicha muayyan xulosalarga kelish imkonini beradi. Bugungi kunda o'zbek tilining turli sathlarini tadqiq qilish bo'yicha bir qator yutuqlarga erishilgan, turli ilmiy tadqiqotlar olib borilgan bo'lsa-da, hali amalga oshirilishi lozim vazifalar, o'z tadqiqotchilarini kutib yotgan muammolar ko'p. Ana shulardan biri o'zbek tilidagi o'ziniki bo'lmagan ko'chirma gaplarni o'rganish masalasi bo'lib, tilshunoslikda bu masala bo'yicha ayrim ishlar amalga oshirilgan. Lekin ularda o'zga gaplarning badiiy matnlarda namoyon bo'lishi, lingvopoetik imkoniyatlari yetarlicha o'rganilmagan. Bu esa mazkur masalaga jiddiy yondashishni va tilimizda o'zga gaplarning o'ziga xos xususiyatlarini alohida tadqiqot obyekti sifatida maxsus o'rganishni taqozo qiladi. Qayd etilgan bu holatlar mavzu dolzarbligini belgilashda muhim ahamiyat kasb etadi. Bundan tashqari mazkur mavzuning dolzarbligi uning muammolari zamonaviy qarashlar asosida hal qilinishi bilan ham izohlanadi. Maqola lingvistikaning matn lingvistikasi, funksional-kommunikativ sintaksis, grammatik semantika, narrativ lingvistika kabi sohalar bilan bog'liq. Mazkur maqola o'zga gaplarni, ularning tipologik xususiyatlarini hisobga olgan holda har taraflama o'rganishga bag'ishlangan. O'zga gap va uning ko'chirma gap, o'zlashtirma gap kabi ko'rinishlari, xususan, o'ziniki bo'lmagan ko'chirma gaplar – o'zga nutqini ifodalash usullaridan biri bo'lib, u muallif va personaj nutqiy munosabatini tavsiflab keladi. O'zga nutqi muammosi o'z mohiyatiga ko'ra lingvistik fikrlar taraqqiyoti mobaynida doimo olimlarning qiziqishlari markazida turgan. Ammo ko'chirma va o'zlashtirma gaplarni o'rganish, umuman olganda, lingvistik g'oyalar taraqqiyotida o'z ifodasini topmadi, o'ziniki bo'lmagan ko'chirma gaplarni o'rganish esa lingvistikada va u bilan bog'liq bo'lgan gumanitar fanlar doirasidagi g'oyalar rivojlanishida muhim rol o'ynadi va o'ynamoqda. O'zga gaplar hozirgi tilshunoslikda sintaksisning asosiy komponentlaridan biri hisoblanadi.

Ijodkorning o'zini o'rab turgan obyektiv voqelikni idrok qilishi uning shu asarni yaratishida tilda mavjud bo'lgan lisoniy vositalardan, jumladan o'ziniki bo'lmagan ko'chirma gaplardan ham foydalanishiga ta'sir ko'rsatadi. Ayrim darslik va o'quv qo'llanmalarida o'ziniki bo'lmagan ko'chirma gaplar nutq ifodalashning alohida mustaqil turi sifatida ajratilsa-da, bu gaplar ko'chirma va o'zlashtirma gaplar qatorida qoraladi. O'zga gapga bag'ishlangan ishlar tahlilida ular ko'chirma va o'zlashtirma gaplarning qo'shilishidan hosil bo'lgan qorishiq shakldek tasavvur uyg'otadi. Haqiqatan ham, o'ziniki bo'lmagan ko'chirma gap tuzilishida ko'chirma va o'zlashtirma gaplarga xos belgilarni ko'rish mumkin, ammo bu uning faqat shakliy tomonini tashkil qiladi. O'ziniki bo'lmagan ko'chirma gaplar strukturasining grammatika bo'yicha emas, matn qonuniyati bo'yicha shakllanishi badiiy matnda ijodkorning fikrlashi, ongi orqali amalga oshadi. Muallif fikrlarining umumlashmasi sifatida matn semantik sathda ham, grammatik sathda ham buni namoyon etadi. O'ziniki

bo'lmagan ko'chirma gaplarni ko'chirma va o'zlashtirma gaplar bilan taqqoslab ko'ramiz. Biz bu hodisaning tuziliishi va funksional imkoniyatlarini aniqlaganimizdan so'ng o'ziniki bo'lmagan ko'chirma gapning hosil bo'lishida nutq ifodalashning bu ikki usulining ahamiyatini belgilash mumkin. O'ziniki bo'lmagan ko'chirma gap haqida fikr yuritish matn stilistikasi, matnda qo'llanuvchi lisoniy birliklarni izohlash tamoyili haqida ham gapirishni taqozo qiladi. Badiiy matnlarning kompozitsion nutq qurilishi avvalo muloqot doirasida, badiiy matn uchun vazifaviy xoslanish, matndagi qo'llanish hajmi va qanday lisoniy vositalar ishtirokida voqelanganligiga ko'ra tavsiflanadi. Tilshunos N.Mahmudov matnning kompozitsion tuzilishida e'tiborga olinishi lozim bo'lgan jihatlar haqida fikr yuritganda quyidagilarni alohida ta'kidlaydi: "Yaxlit matnning mantiqiylikni ta'minlashda matnning kompozitsion tuzilishini to'g'ri tashkil etish ham hal qiluvchi ahamiyatga molikdir. Bayon qilinayotgan fikr, mazmun tarkibida, tabiiyki, muayyan ketma-ketlik, aloqadorlik, bog'liqlik, umuman, sistema mavjud. Mazmundagi ana shu sistema nutqiy ifodada ham ro'yi rost o'z aksini topmog'i lozim. Mantig'i sog'lom matn "biri tog'dan, biri bog'dan" fikrlar "bo'tqa"sidan iborat bo'lmaydi. Shuning uchun matnda fikr rivojining o'zanini buzmaydigan aniq kompozitsiya bo'lishi zarur" [1]. Kompozitsion nutq qurilishiining me'yoriy tavsiflari, ular adabiy an'analarda qanday shakllanganligi, kompozion nutq qurilishining har bir komponenti namoyon bo'lishi haqida gapirish mumkin. A.Shomaqsudov ta'kidlaganidek, "adabiy asarlarda individual xususiyatlar asarning badiiylilik qiymatini belgilovchi asosiy o'lchovlardan biridir va shu sababli yozuvchining adabiy asarda voqelikni badiiy idrok etishi, obraz yaratishi, asar kompozitsiyasi bilan bog'liq bo'lgan individual xususiyatlarning hammasi asar tilida yorqin namoyon bo'ladi" [2]. Kompozitsion-nutq qurilishiga muallif gapi, ko'chirma gap, o'ziniki bo'lmagan ko'chirma nutq kabilarni kiritish mumkin. Ularning me'yoriy tavsifi quyidagicha namoyon bo'ladi: muallif gapi monologik ko'rinishda bo'lib, birinchi va uchinchi shaxs shaklida namoyon bo'ladi. Birinchi shaxs shaklida muallif "men"i bo'rtib turadi va eksplitsit shaklda ifodalanadi, uchinchi shaxs shaklida esa muallif eksplitsit ifodalanmaydi. Muallif gapi nutq qaratilgan obyektini ta'riflash, hikoya qilish, mulohaza qilish kabi vazifalarini bajarib, badiiy prozaik matnda salmoqli o'rin egallaydi. Muallif gapi ifodalanishida adabiy tildagi mavjud me'yorlarga asoslaniladi. Ko'chirma gapda nutq subyekti – jo'natuvchi va nutq qaratilgan shaxs – oluvchi sifatida badiiy matnga tegishli personaj chiqadi. Asar muallifi har bir til birligini qo'llashda albatta ma'lum bir kommunikativ maqsadni ko'zda tutadi. Shunga ko'ra ko'chirma gaplarning badiiy matnda bajaradigan asosiy vazifasi asar qahramonlarini tavsiflash, ularning mukammal portretini yaratishdan iborat bo'ladi.

Ko'chirma gaplarning badiiy matnlarda qo'llanish darajasi muallif gapiga nisbatan sezilarli darajada past bo'ladi. Ichki monologda so'zlovchi ham nutq qaratilgan shaxs ham bir kishi hisoblanadi. Ichki monologning funksional xoslanishi – nutq subyektiining ichki dunyosini ochib berish, uning ichki kechinmalari, his-tuyg'ulari, voqelik faktlariga munosabati va ularni baholashi hisoblanadi. An'anaga ko'ra ichki monologning qo'llanishi va ahamiyatini subyekt belgilab beradi.

Kompozitsion-nutqiy struktura doirasida shakllangan o'ziniki bo'lmagan ko'chirma gap ko'chirma gap va o'zlashtirma gaplarga nisbatan keyinchalik shakllangan. Kommunikativ doirada muallif gapida xabar, ma'lumot berish mazmuni ifodalansa, o'ziniki bo'lmagan ko'chirma gaplarda personajni tavsiflash muhim o'rin tutadi.

O'ziniki bo'lmagan ko'chirma gap subyekt ta'rifini o'zgartirmay, qahramonni yaratish rejasiga kiritiladi. O'ziniki bo'lmagan ko'chirma gap o'zlashtirma gap va ko'chirma gap bilan teng emas. O'ziniki bo'lmagan ko'chirma gaplar grammatik, sintaktik va leksik belgilariga ko'ra ajratiladi. Ulug'bek Hamdamning "Muvozanat" romanida Muhammadjon

aka obrazini tasvirlashda qo'llanilgan o'ziniki bo'lmagan ko'chirma gaplarda grammatik zamon o'zgarishi, qahramon ongida yangi o'zgarishlar paydo bo'lishi kabi holatlar muhim o'rin tutadi. Matnda qo'llanilgan o'ziniki bo'lmagan ko'chirma gaplar personaj – Muhammadjon aka ichki dunyosini ifodalashda ichki monologga vazifa jihatidan mos keladi: Yusuf buvisiga ergashib shundoq ham tog'asinikiga tez-tez kelib turardi. Tog'asi kasalxonaga tushgandan so'ng esa yanayam ko'p qatnaydigan, dangal gapiradigan, hazil–mutoyibani sevadigan g'alati tabiatli, bir o'zi yashaydigan, qishloqdagi odamlarning hech biriga o'xshamaydigan sirli qarindoshiga nisbatan ko'nglida allaqanday ilqlik paydo bo'ldi. To'g'ri-da, Muhammadjon aka Yusuf uchun o'zga sayyoradan tashrif buyurgan antiqa nusxadek gap: Kattakon hovlida bir o'zi yashaydi, o'zi uy supirib, o'zi ovqat qilib, o'zi kir yuvadi. Bu hali asosiysi emas. Yusufning xayolini tog'asi hovlisidagi bog' va unda har bir daraxt shoxiga ilingan qush kataklariyu bedana qovoqlari mahliyo etib qo'ygandi. Ajabo! U qaerga kelib qoldi o'zi? Bunaqasi butun Rovvotni aylanib chiqsang ham topilmaydi. Shunday qilib Muhammadjon akani yana qadrdon palataga joylashdi. – Tavba, – deb o'ylardi u ikkinchi infarkdan sal-pal o'ziga kelgan kezi, – bir oyog'im uyda, boshqasi kasalxonada bo'pqoldiyu... Omonatni topshiradigan vaqt yaqinlashganga o'xshaydi. Xo'sh, odatda, bunday paytlarda nima qilinardi?.. Vasiyatmi? Dunyo bilan hisob kitob. Uni bunga, buni unga degandek bozorlik. So'nggi bozorlik! Xo'sh, menda vasiyat qiladigan nima bor o'zi? Shu bir hovli, bog'... va qushlar... Ha, domda ham bitta uy bor edi... Balki biroz shoshayotgandirman, axir infarkdan keyin o'n besh, yigirma yil umr ko'rgan odamlar haqida yozishyaptiyu... Shunday deb o'ylardiyu, lekin Muhammadjon akaning ko'ngli negadir g'ash, u nimanidir – tushuniksiz kimningdir yaqinlashib kelayotganini sezgansimon bezovta edi... – Nima bo'lgandayam, hozirlik ko'rib qo'yish kech qolgandan yaxshiroq, – nihoyat bir to'xtamga kelgandek yengil xo'rsinib qo'ydi Muhammadjon aka yotgan ko'yi... (Ulug'bek Hamdam "Muvozanat" romani)

Ko'rinadiki, badiiy matnda o'ziniki bo'lmagan ko'chirma gaplar sezilmas darajada bo'ladi. O'ziniki bo'lmagan ko'chirma gaplar tasvirlanayotgan personaj xarakter-xususiyatlarini, voqelik faktlariga munosabatini ochib berishda tildagi mavjud vositalarga asoslaniladi va u lisoniy tavsifga ko'ra muallif gapiga mos kelishi kuzatiladi.

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, muallif tomonidan ongli ravishda matnga kiritilgan va uslubiy vosita sifatida ishtirok etuvchi sintaktik birlikning o'ziniki bo'lmagan ko'chirma gap sifatida qaralishi uchun badiiy matnlarda o'ziniki bo'lmagan ko'chirma gaplarni uslubiy maqsadda qo'llashda tasvirlanayotgan personaj va uning kognitiv-pragmatik imkoniyatlari doimo e'tiborda bo'ladi; tahlil qilinayotgan matn va tasvirlanayotgan personaj shaxsiy xususiyatlari: uning voqelikni idrok qilishi, o'y-kechinmalari, fikr ifodalash imkoniyatlari o'zaro bog'liqlikda namoyon bo'ladi; badiiy matnda albatta tasvirlanayotgan voqea-hodisalar, manzaralar insonga bog'liq holda o'z badiiy talqiniga ega bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Маҳмудов Н. Нутқ маданияти ва тилнинг эстетик вазифаси // Филология масалалари. 2006, № 2 (11). Б.51.
2. Шомақсудов А., Расулов И., Қўнғуров Р., Рустамов Х. Ўзбек тили стилистикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1983, Б. 33.